

K ONTOLOGICKEJ STRÁNKE ZÁKLADNEJ FILOZOFICKEJ OTÁZKY

JÚLIUS ŠVIHRAN, Ústav filozofie a sociológie SAV

ŠVIHRAN, J.: The Ontological Aspect of the Fundamental Philosophic Issue.

Filozofia 40, 1985, No. 1, p. 35.

The paper is a polemic against both the conception of neopositivists that the issue of the existence of matter, independent of consciousness is a pseudoproblem as well as the existentialists who deny to think of being and existence isolated from Man. Contrary to conceptions like these the author argues that the material world had existed long before consciousness and cognition appeared on our planet and that new, unknown facts and laws have been coming up in the process of scientific cognition. The presupposition of the objective existence of matter is not only the basis for philosophic materialism but also a fruitful methodologic starting point for knowledge and transformation of the world.

Rozlišovanie medzi materiálnym svetom na jednej a naším poznávaním na druhej strane nám pripadá samozrejmé, ba až banálne. Napriek tomu sa o uznanie tejto samozrejmej myšlenky viedli po stáročia boje medzi prívržencami materializmu a idealizmu.

Aj v súčasnosti vystupujú niektorí autori na západe s úvahami a argumentami, ktorými sa snažia do tejto zásadnej otázky vniesť zmätok a nejasnosti. Jedni hovoria, že bezprostredne sú nám prístupné len naše zážitky, pocity a realita, skutočnosť je len akýsi konštrukt či užitočná fikcia. Iní poukazujú na to, že o materiálnej skutočnosti sa dozvedáme na základe vnímania a že skutočnosť závisí od vnemov. (Obnovený variant starého "esse est percipi"). Nájdu sa aj takí, čo skutočnosť pokladajú za produkt jazykovej komunikácie, rozhodnutia či dohody. Podľa niektorých predmety vedeckého výskumu sú výsledkom abstrakcie, ktorá predpokladá danosti bohatšie, ako sú výsledky vedeckého abstrahovania. Z toho vyvodzujú, že veda nepodáva reprodukciu skutočnosti, aká je, ale len jej štruktúry, (por. 8, s. 74—78)

Mikrofyzika prichádza do styku s javmi, ktoré sú bezprostrednému pozorovaniu neprístupné a o ktorých sa dozvedáme na základe ich interakcie s prístrojmi, pričom sa používa zložitý matematický aparát. Modely a interpretácie podávané v rámci prirodzeného jazyka vedú neraz k protirečeniam, nie sú vždy uspokojivé a niet divu, že v tejto oblasti prebiehajú po desaťročia diskusie o povahe mikrojavov a o niektorých základných pojmoch a kategóriách.

Vedecké poznanie si musí klást otázku o pravdivosti, otázku o adekvátnosti našich pojmov, kategórií, zákonov a teórií voči niečomu, čo je od týchto pojmov, kategórií, zákonov a teórií nezávislé, čo ich presahuje a prekračuje. Je to zásadná otázka nielen poznania, ale aj praktickej činnosti.

Pozitivistí striktne odmietali také otázky ako pseudootázky, prípadne ako externé otázky, ktoré do vedy nepatria. Podľa nich ide v takomto prípade o voľbu jazykových rámcov, ktorá je do značnej miery záležitosťou voľby a konvencie. To im však neprekážalo hlásať fyzikalizmus v naoko ontologicky „neutrálnom“ podaní, že jazyk fyziky je univerzálnym jazykom vedy. Pri výklade konkrétnych otázok sa však jasne prejavili redukcionistické tendencie a splošťovanie, čo vyvolalo kritiku z rôznych strán.

V našom článku vychádzame z myšlenky, že používanie pojmov, jazyka tak či onak zahrnuje isté predpoklady o povahe skúmaných predmetov, javov a oblastí, o ich vlastnostiach a správaní. Tým sa vedome alebo živelne dotýkame takých kategórií ako hmota, pohyb, zákonitosť, podstata, kvalita, štruktúra, jav, jednotlivé, zvláštne, všeobecné a pod. V jednom článku nemožno rozobrať uvedenú problematiku v celej šírke. Osou našich úvah bude otázka, čo v materiálnej skutočnosti zodpovedá našim pojmom a vedeckým termínom, pričom sa budeme kriticky vysporiadavať s niektorými náhľadmi buržoáznych filozofov a metodológov. Pritom nemôžeme prehliadať, že veda vskutku naráža na obtiažne problémy, ktoré sa žiada primerane objasňovať na úrovni súčasných poznatkov. Táto úloha vystupuje o to naliehavejšie, že niektorí autori nevidia východisko z dilemy, ktorá podľa nich spočíva v nevyčerpatelnej mnohotvárnosti javov a skúseností na jednej strane a ohraničenou sústavou prostriedkov a dištinkcií jazyka na druhej strane. Svojho času Hegel upozornil na to, že kým zmysly poskytujú jednotliviny, v jazyku je všeobecné. Fakticky v jazyku nachádzame aj individuálne názvy a už na úrovni zmyslového poznávania vystihujeme všeobecné a opakovateľné v reálnom dianí.

Človek ako živý organizmus prijíma z vonkajšieho i vnútorného prostredia množstvo podnetov a informácií, ktoré triedi a hodnotí. Triedenie neprebíha podľa apriórnych kategórií; na úrovni zmyslového poznania je determinované milióny rokov trvajúcou evolúciou. Animálna viera, naivný realizmus, živelný materializmus a podobné pozície sú výrazom presvedčenia o existencii predmetov a dejov mimo vnímania a myslenia človeka. Poznávacia a najmä praktická činnosť človeka sa zameriava na reálne predmety, ako sú potraviny, odevy, obydlie a mnohé ďalšie. Bez objektívnej referencie by zámery, intencie, činnosť nemohli byť úspešné a neprinášali by reálne výsledky. V bežnom živote nepochybujeme o jestvovaní rastlín, zvierat, ľudí, hornín, nerastov a pod. Ani vo vedách nemôžeme pokladať za pseudoproblémy, či jestvujú baktérie, vírusy, gény, antigény, chromozómy, molekuly atď. Pritom nejde len o efektívnosť či intersubjektívnosť dorozumievania, ale o zásadné otázky, od riešenia ktorých závisí pravdivosť a úspešnosť vedeckého výskumu, o jeho zhodu so skutočnosťou.

Pre empiristické, nominalistické smery je príznačná nedôvera k tzv. abstraktným entitám, k teoretickým konštruktom. Keď sa preukázateľne

zistilo, že sa nedajú priamo odvodiť zo skúseností, pokúšali sa aspoň o ich „čiasťočnú“ empirickú interpretáciu. Na druhej strane zdôrazňovanie vágnosti, neostroty výrazov prirodzeného jazyka viedlo k snahám o ich presnejšie explikácie či rekonštrukcie s použitím aparátu matematickej logiky. No ani exaktné vedy ako fyzika sa nezaobídu bez predikátov ako krehký, pružný, tvrdý, rozpustný a pod. Spomenuté a iné výrazy sa v činnosti ľudí používali po stáročia aj vtedy, keď veda ako forma spoločenského vedomia ešte nejstvovala. Vynucovala si to potreba nejako označovať vlastnosti vecí a materiálov dôležitých pre život človeka.

Vlastnosti nemožno brať izolovane mimo vnútorného usporiadania látok a vonkajších podmienok ich interakcie s okolím, mimo pôsobiacich zákonov a závislostí. Predmety majú komplex charakteristických vlastností, ktorými sa prejavuje ich povaha a ktorý sa vo filozofii označuje ako kvalita, atribút a pod. (Staršia filozofia narábala s pojmami substancia, esencia, akcidencia a pod.). Niektorí z toho vyvodzovali, že jazyk je v podstate nástroj pomenúvania a klasifikácie. Pritom prehliadali činnosť, ktorá tomu predchádzala a ktorá neraz núti po novom klasifikovať a usporadúvať javy. Dejiny vied ukazujú, že niet raz navždy daných klasifikačných schém, že pojmový aparát sa vyvíja, pokiaľ ide o obsah i rozsah, že dochádza k významovým posunom. Nemožno pokladať za správne náhľady, že poriadok do prúdu zážitkov vnáša jazyk, že objekt závisí len od činnosti poznávacieho subjektu. Bez materiálneho sveta, v ktorom žijeme a ktorého sme súčasťou, by pojmy referencie, denotátu, objektu nemali zmysel, nebolo by možné účinné dorozumievanie a koordinovaná činnosť.

Proti pojmu substance sa okrem iného uvádzalo, že je premenlivá. Nemožno však poprieť, že prichádzame do styku s predmetmi, ktoré si za istých podmienok po istý čas uchovávajú relatívnu stálosť, identitu. Herakleitovské tvrdenie „nevstúpiš dvakrát do tej istej rieky“ by sme dnes formulovali v tom zmysle, že sa síce zloženie vody v rieke stále mení, ale rieka ostáva. Totožnosť rieky, tak ako aj živého organizmu nemožno však chápať ako nemennosť a nediferencovanosť.

Predstavitelia novopozitivismu v snahe vyhnúť sa diskusiam o reálnej povahe predmetov nahradzovali vecný spôsob opisu formálnym. V niektorých matematických disciplínach sa tento technický trik azda osvedčil; pri riešení materiálnych problémov však skôr či neskôr prichádzame k otázkam, či sú naše tvrdenia primerané skutočnosti, prípadne, čo im v skutočnosti zodpovedá. Od zodpovedania týchto otázok závisí hodnovernosť, platnosť našich pojmov, teórií a modelov.

Odlišovať materiálny svet a naše poznatky o ňom neznamená rozštiepenosť či dualizmus, ako to tvrdil hlavný predstaviteľ fenomenológie E. Husserl, ktorý v isto období svojho pôsobenia hlásal zásadu návratu „k samotným veciam“. Jeho učenie o prirodzenom svete (*Lebenswelt*) v konkrétnom rozpracovaní vyznelo ako návrat k apriórnym, pôvodným

intuíciám, čo je v rozpore s poznatkami evolučnej biológie i vývinovej psychológie. Intencionalita, ktorej vo svojom diele venoval tak veľa pozornosti, znamená vlastne zameranosť poznávacej i praktickej činnosti na objekty. Čo si na objektoch všímame, závisí do istej miery od našich záujmov a cieľov, ale aj od zloženia a povahy samotných predmetov. Tvrdiť, že existencia materiálneho objektu závisí len od činnosti poznávacieho subjektu, že pojem veci o sebe je len fikcia, znamená robiť ústupky idealizmu.

Nemožno prehliadať okolnosť, že v hlavách ľudí jestvujú ciele, predstavy, želania, ktoré majú vplyv na ich činnosť, konanie a často vedú aj k reálnym výsledkom. Keď však hovoríme vo filozofii o tom, že materiálny svet jestvuje nezávisle od nášho vedomia, ide o zásadné východisko, o deliacu čiaru medzi materialistickým a idealistickým svetonázorom s ďalekosiahlymi dôsledkami pre praktický život, vedecké poznanie i hodnotovú orientáciu.

Niektorí autori upozorňujú na to, že človek si vytvára obraz o realite a podľa toho sa k nej aj správa. Aj keď je v takejto poznámke niečo pravdy, nemožno zabúdať, že obraz o realite znamená často len obraz o bežne prístupnej oblasti alebo časti skutočnosti, že ho nemožno zamieňať so svetonázorom či ontológiou vo filozofickom zmysle slova. V odbornej literatúre sa stretávame aj s termínmi ako fyzikálny obraz sveta, prírodovedecký obraz sveta a pod. Ich autori chcú naznačiť, že prírodné vedy svojimi poznatkami podávajú obraz o určitej oblasti či stránke skutočnosti, pričom tieto poznatky a teórie majú neraz vážne ontologické a svetonázorové dôsledky. Nemožno ich však s ontológiou úplne stotožňovať. Americký logik a filozof W. V. O. Quine obmedzuje ontológiu na vedecké teórie. Podľa neho nemá zmysel hovoriť, čo predstavujú predmety nejakej teórie, ale ide len o to, ako túto teóriu interpretovať alebo reinterpretovať v nejakej inej teórii. (por. 6, s. 73) Podľa neho nezmyselnosť ontologických otázok nespočíva v ich univerzálnosti, ale v ich cirkulárnosti. [6, s. 76—77]

Celkom odlišný výklad podáva mladý rakúsky filozof R. Thurner, podľa ktorého veda nepodáva reprodukciu skutočnosti, ale len jej štruktúry, a preto je potrebné doplniť ju všeobecnou ontológiou opierajúcou sa o bezprostredné danosti prirodzeného sveta predchádzajúce vedeckým abstrakciám. (por. 8; s. 74—78) Tento autor prehliada fakt, že aj filozofická ontológia musí pracovať s abstrakciami, že fenomenologické východiská sú poznačené subjektivismom a špekulatívnosťou.

Sovietsky autor M. V. Mostepanenko poukazuje na to, že pôsobenie ontologických ideí na fyzikálne teórie je nepriame a sprostredkované, že sa pri tom uplatňujú tak postupy od skúsenostných údajov k zo-všeobecneniam, ako aj postupy od všeobecných prístupov k jednotlivým výsledkom a oblastiam. (por. 4, s. 44—45) Práve táto súčinnosť a spätná väzba objasňujú, že postupne muselo ustúpiť učenie starých filozofov o živloch a elementoch, alchymistické hľadanie kameňa mudrcov, viera

v éter a pod. V konfrontácii s poznatkami súčasných vied neobstoja už ontologické doktríny Aristotela, Leibnizova monadológia či Heglovo učenie o premenách absolútnej idey. Pod tlakom poznatkov sa mení aj to, čomu hovoríme vedecký obraz sveta a v dôsledku toho dochádza aj k zmenám v ontologickom pozadí, v „metafyzickej modrotlačí“. Dialektika to chápe ako zložitý proces približovania sa nášho poznania k objektu, k lepšiemu chápaniu sveta, v ktorom žijeme. Poznanie, vedomie vzniklo až na určitom stupni vývoja živých organizmov, na prechode k antropogenéze pred niekoľkými miliónmi rokov, je vlastnosťou činnosti mozgu, nervstva a zmyslových orgánov. V tomto zmysle nejestvuje mimo sveta, ale je jeho produktom. (por. 7, s. 319)

Rešpektovanie takých skutočností nemá nič spoločné s hlásaním nejakej tretej cesty mimo materializmu a idealizmu, neznamená príklon k dualizmu či neutrálnemu monizmu. „Zrušenie“ rozdielov medzi hmotou a vedomím, objektom a subjektom, ako sa o to usilovali niektorí, sa zakladá na nepochopení podstaty problému a v konečnom dôsledku by viedlo aj k falošným náhľadom na vývin vedeckého poznania a na fungovanie jazyka. Veď bez akého-takého kritéria nemôžeme odlíšiť pravdu od omylu, šarlatánstvo, mýty a špekulácie od hodnoverných poznatkov. Jazyk ako materiálno-ideálny útvar je spätý na jednej strane s vedomím a poznaním, s činnosťou mozgu, na druhej strane so svetom, v ktorom žijeme. Bez svojej významovej stránky, bez objektívnej referencie by sa naša reč neodlišovala od hluku a nemohla by mať vplyv na správanie, konanie a myslenie ľudí.

Lingvistický relativizmus zrejme zveličuje, keď hlása, že gramatická stavba jazyka nesie so sebou aj svetonázor, že jazyk obsahuje aj svoju ontológiu. Doterajší vývin názorov na povahu materiálneho bytia svedčí o rozmanitosti ontologických koncepcií aj u predstaviteľov toho istého jazykového spoločenstva. Ukazuje sa tiež, že na ontologické koncepcie má veľký vplyv postavenie človeka vo svete a jeho psychické vybavenie. Idealisti pripúšťajú pominuteľnosť hmotných objektov, zato úporne obhajujú trvalosť duchovných činiteľov. Aj keď sa rozchádzajú v nazeraní na boha — jedni ho považujú za duchovnú, iní za objektívnu realitu, iní v ňom vidia čistý vzťah lásky — všetci sa zhodujú v tom, že je nejakým spôsobom nadradený hmotnému daniu.

Ontologické koncepcie a náhľady tvoria dôležitú zložku svetonázoru a majú závažnú ideologickú funkciu. Od nich do veľkej miery závisí chápanie diania v prírode a v spoločnosti a tým aj očakávania a hodnotová orientácia ľudí. Nemôže byť predsa ľahostajné, či sa ich aktivita zameriava na reálne predmety a ciele, alebo na výmysly, či stavajú svoje nádeje na reálnych možnostiach, alebo na ilúziách.

Človek sa v priebehu historického vývinu naučil stavať sídliská, obrábať polia, používať nástroje, budovať hospodárske organizácie, podniky, štáty atď. Dnes žijeme do veľkej miery v umelom prostredí, ktoré je výsledkom ľudskej činnosti. Hovorí sa, že človek vystupuje ako onto-

tvorný činiteľ, vytvára „druhú prírodu“, civilizáciu. To svedčí o tom, že koncepcia ontologického relativizmu dostatočne nezohľadňuje reálne poznatky, výsledky praktickej činnosti, že pri svojich analýzach sa príliš sústreďuje na sféru jazyka, logiky, vedeckých teórií a zanedbáva materiálnu činnosť.

Zanedbávanie materiálnych faktorov je príznačné aj pre existencialistický prístup k ontológii. Keď hovoria o fundamentálnej ontológii, o bytí, existencii, ničote atď., dávajú týmto pojmom špecifický obsah, zameriavajú sa na vrhnutosť človeka vo svete, na jeho smrteľnosť, osamelosť, slobodu a pod bytím či existenciou rozumejú predovšetkým, ba takmer výlučne ľudské bytie, ľudskú existenciu, pričom málo prihliadajú na to, že človek má aj somatickú stránku a materiálne potreby. Ich úvahy predstavujú skôr duchaplné literárne eseje než vedecký rozbor problému, opierajúci sa o poznatky prírodných a spoločenských vied. Chápanie bytia ako hmoty pohybujúcej sa v priestore a v čase, také inšpiratívne aj pre fyziku a astronómiu, je existencialistom cudzie. Existencializmus znamená pokračovanie v tradíciách idealistickej filozofie, najmä fenomenológie, ktorá sa nemôže zmieriť s predstavou hmotného diania mimo ľudského vedomia, mimo prežívania. Pritom je nesporné, že hmotné dianie existovalo miliardy rokov pred tým, než sa na našej planéte objavilo ľudské vedomie a prežívanie. „Záhada“ sveta, súcna patrila od zrodu filozofie k zdrojom jej úvah a inšpirácie. Počas stáročí sa popri nezmysloch prišlo aj k výsledkom trvalej hodnoty. V materiálnom dianí sa popri rozmanitosti a premenlivosti zistili aj zákony zachovania a rôzne konštanty, popri opakovateľnosti, cyklickosti aj jednosmernosť, ireverzibilita.

Encyklopedický súhrn poznatkov nemožno stotožňovať so svetonázorom či s ontológiou. Dôvodom je nie azda len to, že poznatky vied prinášajú mnoho podrobností, ktoré sú z hľadiska svetonázoru, ontológie nepodstatné, ani to, že poznatky vied sú v každej dobe historicky ohraničené a neraz vzájomne protirečivé. Podstatné je, že svet vystupuje pred nami ako nevyčerpatelne zložitá, mnohotvárna a diferencovaná jednota, v ktorej prebieha nevyčerpatelné množstvo kvalitatívne odlišných a neraz aj rozporných procesov.

Marxova poznámka, že u Hegla proces myslenia sa stáva demiurgom skutočného, s istými obmenami platí o mnohých buržoázných filozofoch, pre ktorých príroda nemá samostatnú existenciu, ale predstavuje len súhrn javov, totalitu skúsenosti či produkt našej činnosti. V súčasnosti taká argumentácia zaznieva aj u predstaviteľov gnozeologického konštruktivismu, pre ktorých je objekt neoddeliteľne poznačený činnosťou subjektu a závisí od jeho prístupu či spôsobu analýzy. Z nesporného faktu, že poznávací subjekt nie je pasívny, že jeho aktivita má svoje kvalitatívne špecifiká, že výsledky tejto aktivity sú determinované aj jeho povahou, nijako nevyplýva, že materiálny svet, príroda nejestvovali dávno pred objavením sa človeka, že vec o sebe je fikcia.

Reakcia na argumenty konštruktivistov by mohla byť aj taká, že ide o terminologické záležitosti, o svojský spôsob vyjadrovania. Spôsob vyjadrovania však súvisí so spôsobom chápania, s celkovým prístupom, so svetonázorovou orientáciou, ktorá je poplatná idealizmu a ignoruje materiálne dianie mimo ľudského činiteľa.

Žijeme v dobe búrlivého rozvoja vedy a techniky, ktoré takmer denne prinášajú nové poznatky, objavy a vynálezy. Pomocou nových technických zariadení prenikáme do donedávna ešte neprístupných oblastí. Niektoré z nových objavov majú aj svetonázorové a ontologické dôsledky v zmysle Engelsovej poznámky, že materializmus mení svoju formu s každým veľkým prírodovedeckým objavom. Napriek tomu ostáva materializmom, stanoviskom mysliaceho človeka, ktorý vie, že je časťou a produktom obklopujúceho materiálneho sveta, jestvujúceho nezávisle od jeho vedomia. Aj keď nám tento svet z hľadiska procesu poznania pripadá nevyčerpatel'ný, ba nekonečný, na uvedenom materialistickom východisku to nič nemení, pretože postavenie človeka ako živého tvora vo svete si takéto východisko vynucuje. Konštrukty, modely, teórie modernej vedy pripadajúce laikovi neraz ako bludisko, v ktorom stráca orientáciu, nemôžu do tejto zásadnej otázky vnášať pochybnosti.

LITERATÚRA

1. BOM, D.: Příčinnost i slučajnost v sovremennoj fizike. Moskva 1959.
2. ČUDINOV, E. M.: Povaha vedeckej pravdy. Bratislava 1981.
3. KANT, I.: Prolegomena ke každé příští metafyzice, jež se bude moci stát vědou. Praha 1972.
4. MOSTEPANKO, M. V.: Filosofija i fizičeskaja teorija. Leningrad 1969.
5. QUINE, W. V. O.: Z punktu widzenia logiki. Warszawa 1969.
6. QUINE, W. V. O.: Ontologische Relativität und andere Schriften. Stuttgart 1975.
7. RUBINŠTEJN, S. L.: Bytije i soznaniye. Moskva 1957.
8. THURNER, R.: Allgemeiner und individueller Begriff. Reflexionen zu einer philosophischen Grundlegung der Einzelwissenschaften. Freiburg—München 1977.

К ОНТОЛОГИЧЕСКОЙ СТОРОНЕ ОСНОВНОГО ВОПРОСА ФИЛОСОФИИ

Юлиус Швигран

Статья полемически направлена против взгляда неопозитивистов, согласно которому вопрос о существовании материи независимо от человеческого сознания является псевдопроблемой, а также против экзистенциалистов, которые отказываются рассуждать о бытии и существовании вне человека. В противовес этим позициям в статье подчеркивается, что материальный мир существовал задолго до возникновения на нашей планете сознания и познания, что в процессе научного познания появляются все новые, до тех пор неизвестные факты и закономерности. Предположение объективного существования материи — это не только основа философского материализма, но и плодотворный методологический исходный пункт познания и преобразования мира.

Július Švihran

Der Aufsatz richtet sich polemisch gegen die neopositivistische Anschauung, dass die Frage der vom menschlichen Bewusstsein unabhängigen Existenz der Materie ein Pseudoproblem sei sowie gegen die Existenzialisten, die es ablehnen über Sein und Existenz ausserhalb des Menschen nachzudenken. Gegen solche Positionen wird im Aufsatz betont, dass die materielle Welt schon lange vor dem Erscheinen des Bewusstseins und der Erkenntnis auf unserem Planeten existierte, dass im Prozess der wissenschaftlichen Erkenntnis ununterbrochen neue bis dahin unbekannte Tatsachen und Gesetzmässigkeiten entdeckt werden. Die Voraussetzung der objektiven Existenz der Materie stellt nicht nur die Basis des philosophischen Materialismus dar, sondern sogleich einen produktiven methodologischen Ausgangspunkt in der Erkennung und Umgestaltung der Welt.